

1.01
396.9:323.273(497.4)"1941/1945"
Prejeto, 14. 6. 2004

UDK

Boris Mlakar*

Ženska kot objekt in subjekt v okviru protirevolucionarnega tabora na Slovenskem med drugo svetovno vojno

IZVLEČEK

Slovensko kolaboracionistično kot tudi celotno protirevolucionarno gibanje med drugo svetovno vojno je bilo skoraj povsem moška zadeva. Ženske naj bi po mnenju vodilnih ideologov predvsem stale ob strani moškim, ki bijejo svoj boj, pri čemer pa je propaganda kroga generala Leona Rupnika povzdigovala idealen lik ženske - matere, ki varuje dom ter vzgaja zdrav nov rod. Med redkimi aktivnimi vlogami, ki so ga znotraj tega tabora imele ženske, gre zato omeniti v kolaboracionistični sferi predvsem nekaj ženskega sanitetnega in administrativnega osebja ter žensko ljubljansko blokovno kontrolo, v t.i. ilegalni sferi pa Dekliško legijo, katere pripadnice so se ukvarjale z obveščevalno in propagandno dejavnostjo.

Ključne besede: ženske, druga svetovna vojna, kolaboracija, protirevolucija, propaganda

ABSTRACT

WOMAN AS AN OBJECT AND A SUBJECT IN THE COUNTER-REVOLUTIONARY CAMP IN SLOVENIA DURING THE SECOND WORLD WAR

The Slovene collaborationist, as indeed the entire counter-revolutionary, movement during the Second World War was an almost exclusively male affair. According to the leading ideologists, women were more than anything else expected to stay by the side of the men who fought their fight. The propaganda of General Rupnik's circle elevated the image of an ideal woman-mother who protects her home and raises a new healthy generation. Among the few active roles played by the women inside this formal collaborationist camp, one could mention the medical and administrative staff as well as those working at the block checks in Ljubljana, whereas in the so-called underground camp a mention could be made of the Girls' Legion whose members were involved in intelligence and propaganda activities.

Key words: women, Second World War, collaboration, counter-revolution, propaganda

Uvodoma velja poudariti sicer znano dejstvo, da so bile v vsakokratnem zgodovinskem dogajanju ženske pogosto več ali manj le objekt delovanja mehanizmov moško uravnane družbe in vsakokratnih prevladujočih ideologij kot vseobsegajočih

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1; e-mail: Boris.Mlakar@inz.si

orodij vladanja. Seveda pa ne glede na konkretno delovanje in vloge žensk v posameznem razdobju ali ob posameznih dogodkih kot vsak drug segment družbe ostajajo tudi one objekt proučevanja vseh znanosti oziroma družbenih ved ter tako tudi zgodovinopisja. Glede na to želimo v pričujočem sestavku predstaviti in ob tem tudi razumeti mesto žensk znotraj obravnavanega obdobja oziroma v naslovu navedenega tabora, kar dejansko pomeni obravnavo in razpoznavo njihovih besed, dejanj in mogoče, kar je seveda težje, tudi vsega tistega, česar niso niti izrekle ali storile, a je bilo po svoje tudi zelo povedno. Tako v svojih pasivnih kot tudi aktivnih vlogah so se ženske pojavljale v različnih podobah, ki so jim bile po eni strani navzete, pripisovane, po drugi pa od njih zaželeno in zahtevane. S tem pa seveda ni rečeno, da pri tem niso imele tudi dejanskih, aktivnih vlog, do katerih niso prišle le zaradi zahtev od zunaj oziroma zaradi "prisile" prevladujoče moške kulture, temveč tudi iz svojih avtonomnih prizadevanj oziroma volje ter lastne notranje logike delovanja. Ob tem je seveda tudi razumljivo in takorekoč samoumevno, da če skušamo pretekli družbeni razvoj gledati in prikazati kot celoto, zgodovina žensk nujno ostaja tudi hkratna zgodovina moških.¹

Za položaj, npr. v zahodnoevropskih okupiranih državah med 2. svetovno vojno, zgodovinarji v pogledu kolaboracije oziroma kolaboracionizma na prvi mah sicer ugotavljajo, da je bila to predvsem moška zadeva, oziroma še več, da je bil jezik kolaboracije takorekoč izvorno moško napadalen. Toda podrobnejše ukvarjanje s tem vprašanjem pokaže, da položaj le ni bil tako enoznačen in da na splošno tudi ženske participirajo skoraj pri vseh oblikah kolaboracije, le da so načini ter intenzivnost udeležbe pri posameznih oblikah pri njih različni od tistih pri moških. Obstajalo pa je nekaj specifičnih, spolno pogojenih oblik kolaboracije. Obstaja dosti dokazov za trditev, da so bile ženske vpletene v kolaboracijo v njenih bolj individualističnih, oportunističnih in neorganiziranih oblikah kot sta bili npr. ovajanje ter seksualna kolaboracija.² Resnično pa se je le malo žensk vključevalo v organizirana kolaboracionistična gibanja ali celo uniformirane formacije, s čimer so postale soudeleženke v izrecno politični obliki kolaboracije. Toda tudi pri tem mnoge tega niso storile iz prepričanja, temveč pogosto prek sorodstvenih vezi in iz tega izhajajočih občutkov dolžnosti ali celo prek posredne prisile.³ Ob tem je kar velik del žensk v teh okvirih opravljal predvsem t.i. administrativna dela. Moški, ki so imeli gotovo mnogo več izkušenj v političnem delovanju, so bili pri tem tudi veliko bolj ideološko motivirani. Le redkim ženskam je v teh okoljih uspelo priti na vodilne ali bolj odgovorne položaje, običajno so "obstale" pri vodenju raznih ženskih sekcij omenjenih gibanj ali, kot v primeru "samostojne" višijske Francije, pri vodenju ženskih državnih organizacij ali civilnih združenj. Še bolj redke so bile ženske, ki so pridobile večji pomen tudi v primerjavi s siceršnjim "moškim svetom" kolaboracije.⁴

Sicer pa zaželena vloga ter idealizirana podoba ženske, ki so jo med vojno in

¹ A History of Women in the West. Editor Françoise Thébaud. London 2000, str. IX.

² Hanna Diamond: Women and the Second World War in France, 1939-48. Chosis and Constraints. Harlow 1999, str. 97. Omenjeno obliko kolaboracije žensk francoski avtorji poimenujejo tudi kot sentimentalno ali celo horizontalno kolaboracijo.

³ Prav tam, str. 90-96.

⁴ Franz W. Seidler: Die Kollaboration 1939-1945. München-Berlin 1995, str. 358-359. V tej knjigi tako avtor v okviru obravnave izpostavljenih osebnosti evropske kolaboracije ob 190 moških omenja samo eno žensko, in sicer Mario-Odile Van den Berghe, voditeljico Flamske nacionalne ženske zveze.

okupacijo proklamirali kvizlinški režimi ali pa različna kolaboracionistična gibanja, nadaljujeta oziroma se navezujeta na že prisotne težnje iz predvojnih 30. let, pri čemer to niso bile zgolj ideje konservativnega dela političnega spektra, temveč tudi dela levice. Pétainov režim je s svojo "nacionalno revolucijo" ter pod geslom "delo-družina-domovina" skušal uresničiti korporativistično, organsko urejeno in usklajeno družbo kot nasprotje poprejšnje razpuščenosti in moralne dekadence ter kot nujen "motiv" vpeljal neke vrste pokoro za neslavni poraz spomladi 1940. To svojo kolektivno krivdo naj bi sedaj Francozi lahko izbrisali le s trdim delom za nacionalno rekonstrukcijo. Družina je v tem sklopu osnova in organska enota za funkcioniranje družbe. V idealni družini pa postane za Francozinje edini primerni model model žene-matere. Treba je okrepiti družino, katere glava je sicer še zmeraj oče, ki pa je med vojno v velikem številu primerov odsoten (vojni ujetniki ipd.), zato pa še bolj pomembna postane vloga matere, varuhinje domačega ognjišča in vzgojiteljice otrok. Žena-mati postane tudi ohranjevalka tradicije in primer žrtvovanjske poze, ki se zoperstavlja duhu uživanja. Ona je vrh, panteon režimskega socialnega modela, h kateremu z vidika temeljne družbene koristnosti spadata le še kmet in obrtnik. Materinstvo postane nacionalna dolžnost, po drugi strani pa zato (francoska) država poskuša storiti vse, da zaščiti in ohrani družino. Iz tega izhajajo ukrepi kot prepoved splava, oteževanje ločitve, toda tudi vzpostavitev mreže socialnih servisov ter glede na odsotnost moških tudi omogočanje njihove zaposlitve, vendar samo v Franciji, nikakor ne v Nemčiji, kot so sicer Nemci zahtevali, čeprav tega ni bilo mogoče v celoti preprečiti. Ženskam je omogočeno tudi sodelovanje na nižjih upravnih in menedžerskih položajih, razmišlja pa se celo o uvedbi ženske volilne pravice. Gre torej za nenavadno mešanico konservativnih in hkrati modernih ukrepov, vse pač z vidika želje po regeneraciji francoske družbe in hkratne zavesti, da prav francoske ženske med vojno bijejo važno bitko za preživetje: najbolj tipična slika medvojne Francije so bile predvsem neskončne vrste pred slabo založenimi trgovinami: po veliki večini so v njih stale ženske.⁵

Sedaj si torej lahko postavimo vprašanje, ali je možno primerjati položaje, vlogo in podobo žensk npr. v (prej ali slej) zasedeni Franciji s položajem na okupiranem slovenskem ozemlju. Primerjave so seveda težko izvedljive ter skoraj drzne, saj se je, kot vemo, položaj okupirane Slovenije skoraj v vseh elementih razlikoval od francoskega. Glede same kolaboracije je treba za Slovenijo poudariti, da le-ta pač ni identična s celotnim protipartizanskim oziroma protirevolucionarnim taborom, ki predstavlja problemski in dogodkovni okvir za našo razpravo. Za Slovenijo je značilna delitev tega tabora na ilegalni del, ki izvorno izhaja iz začetkov odporniškega gibanja t.i. meščanskih političnih sil v letu 1941, ter na legalni del, ki se opira na okupatorsko oblast ter jo podpira tudi verbalno, če že ne iz notranjega prepričanja. Iz tega dela izhaja kolaboracionizem t.i. kroga generala Leona Rupnika in njegove pokrajinske uprave kot tudi oborožena kolaboracija vaških straž ter njihovega nadaljevanja v obliki domobranstva, pri čemer pa je vsaj večji del vzgibov za nastanek teh formacij v protirevolucionarnem odporu proti revolucionarnemu pretiravanju dela partizanstva spomladi 1942 oziroma jeseni 1943. Ob tem smo imeli tudi slovensko četništvo ter nekaj drugih manjših ilegalnih formacij. Le-te so skupaj z prav-

⁵ Jean-Pierre Azéma, Olivier Wieviorka: Vichy 1940-1944. Paris 1997, str. 134; Hélène Eck: French Women under Vichy. V: A History of Women in the West. London 2000, str. 194-202.

tako ilegalnimi političnimi organizacijami in forumi lahko razmeroma avtonomno izražale svoje poglede in načrte glede tedanjega položaja kot tudi glede bodočega razvoja na Slovenskem. Prej opisana podoba seveda velja predvsem za položaj v t.i. Ljubljanski pokrajini, ki ga je pač edinega mogoče primerjati s položajem v okupiranih zahodnoevropskih deželah.

Vsekakor že v začetku lahko poudarimo dejstvo, da sta bila tako kolaboracija kot tudi protirevolucionarni tabor v celoti skoraj povsem moški zadevi in kot je videti, celo v večji meri kot pa npr. podobni pojavi v Franciji. Videli smo tudi, da so sicer vojne razmere v precejšnji meri premešale razmerja tradicionalnih spolnih vlog, toda glede na naše poznavanje zadevnega položaja v Sloveniji pred vojno bi lahko rekli, da se aktivna vloga žensk vsaj v okviru protirevolucionarnega tabora celo zmanjša v primerjavi s povprečnim predvojnim položajem. Pri tem je seveda res, da je velik del ženskega "potenciala" izpred vojne v vojnih letih vase vsrkala komunistična partija oziroma Osvobodilna fronta, vsaj kar zadeva tistega iz liberalnega tabora.

Vodilni subjekti protirevolucionarnega tabora v svojih programskih izjavah izrecno niso nikdar omenjali ženskega vprašanja niti niso v kakršnemkoli smislu izpostavljali žensk. Vsi temeljni dokumenti tega tabora kot npr. Londonska izjava iz novembra 1941, program Slovenske zaveze iz maja 1942 ter končno Narodna izjava iz oktobra 1944 so predvidevali povojno demokratizacijo slovenskega socialnega in političnega življenja oziroma ureditve, toda pri tem nikjer ni zaslediti npr. omembe splošne volilne pravice za ženske. Omenja pa se skrb za "okrepitev zdravja družine" in to skupaj s potrebo po zavarovanju kmetijskega doma, kar nakazuje širši programski kontekst in s tem tudi položaj ženske, katere idealna podoba slejkoprej ostaja podoba matere, ki varuje dom in vzgaja zdrav nov rod.⁶ V programu Slovenske ljudske stranke oziroma v njenih pripombah k srbsko-hrvaškemu sporazumu s 26. avgusta 1939 se poudarja, da je družina osnovna celica in temelj naroda in osnovno vzgojo novega rodu, ki poteka v družini, mora vsestransko podpirati tudi država, med drugim tudi s spoštovanjem moralnih in verskih vrednot naroda.⁷

Kolaboracionistični del protirevolucionarnega tabora je pri ekspliciranju in poudarjanju tradicionalne vloge ženske ter pomena družine šel veliko dlje. Posebej v obdobju po kapitulaciji Italije je krog generala Rupnika v okviru svoje sistematične protikomunistične akcije dodobra načel tudi žensko vprašanje.⁸ Akciji so dajali ton propagandni uslužbenci pokrajinskega informativnega urada oziroma propagandnega oddelka pokrajinske uprave, ki so s pomočjo svojih sodelavcev in somišljenikov v oportunističnih ljubljanskih medijih izkazali izredno zadevno aktivnost. Pri tem so kot negativni zgled prikazovali vlogo in položaj žensk pri partizanih in s tem implicitno povedali, kakšne ženske pač ne bi smele biti. S članki v časopisih, z govori na protikomunističnih zborovanjih, s predavanji po šolah, ustanovah in tovarnah ter z oddajami in pozivi po radiu so Rupnikovi propagandisti poskušali predvsem domobranstvo povzdigniti v nosilca neke nove nacionalne revolucije in mu s tem dajali obeležja in program, značilen za že

⁶ Slovenska zaveza, št. 1, 7. 5. 1942, str. 3.

⁷ Arhiv Republike Slovenije, fond 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije (dalje AS 1931), Osebna zbirka Albina Šmajda, ZA-600-20, št. 78, K srbsko-hrvaškemu sporazumu od 26. avg. 1939.

⁸ Mojca Šorn: Idejni in politični nazori Rupnikovega kroga. V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2003, št. 1, str. 70-71.

omenjena kolaboracionistična gibanja na Zahodu. V tem okviru so se dotikali tudi vloge žensk in pomena njihovih odločitev in ravnanja v tem svetovnem spopadu, ki pa po njihovem mnenju vsaj na Slovenskem ni bil v prvi vrsti boj med posameznimi narodi temveč boj med pozitivnimi narodnimi silami in zločinskim komunizmom. Ob tem ugotavljajo, da je del slovenskih žensk zelo dovzeten za sirenske pozive komunizma in zato nosi tudi del krivde za vso nesrečo, ki je doletela slovenski narod. K temu so dodajali primere ekscesnega obnašanja posameznih žensk v partizanih ter opozarjali na izrabljanje in moralno propadanje žensk v partizanskih vrstah.⁹

Posebej se je o dejanskem in tudi zaželenem mestu in liku slovenskih žena in deklet govorilo na že omenjenih predavanjih in zborovanjih, namenjenih posebej delavkam, služkinjam in dijakinjam. Poveden je bil naslov "Zdrava družina - zdrav in krepak ves narod", pod katerim je npr. Jutro poročalo o zborovanju višješolk v ljubljanski dvorani Union 1. oktobra 1944.¹⁰ Na zborovanju je uvodoma govorila dijakinja Mirjana Peršuh, sledil je govor propagandista Nikolaja Jeločnika, ki je ob koncu v pravi maniri kulta osebnosti napovedal še zadnjega govornika - generala Rupnika. Njihovi nastopi so poudarjali vlogo slovenskih žena in mater za zdravje celega naroda, dijakinje pa vzpodbujali, da "pripravljajo temu težko preizkušenemu narodu nov rod, ki bo znal ceniti in spoštovati napore in žrtve sedanjosti, da bo na njih gradil temelje lepše bodočnosti" (Jeločnik) oziroma, da njihova "vzvišena naloga pa je tudi ta, da vrnete našemu narodu vse zablodele in zapeljane, da s svojo milino, dobroto, ljubeznijo in plemenitostjo zasadite v našo blagoslovljeno slovensko zemljo sadike, iz katerih boste vzgojile Slovenke in Slovenke, ki bodo slovenskemu narodu in preko njega Evropi v ponos" (Rupnik). Ker seveda tukaj govorimo predvsem o ženskah, morda velja omeniti, da je v odmorih med omenjenimi govori pel dekliški pevski zbor pod vodstvom Marije Fink.

Resničnost pa je bila zelo oddaljena od predstav, kako naj bi se obnašale slovenske ženske v času komunistične revolucije. Posebej nezadovoljni - kljub zgoraj omenjenim željam in pozivom - so bili z obnašanjem ženskega spola nekateri pripadniki Rupnikovega kroga. Neznani propagandist, ki je v okviru informativnega urada pripravljaval nove predloge za protikomunistično propagando, je zadevno problematiko začel s stavkom, da pa "najbolj grdo poglavje tvorijo naše ženske" in ugotavljal, da se ženske protikomunističnega boja sploh ne udeležujejo, če pa že, pa samo v nevidnih podrejenih vlogah. Moral je hkrati ugotoviti, da nobena legalna ali ilegalna organizacija ni izdala še nobenega letaka ali okrožnice, ki "bi poklicale naše ženstvo k redu". Nihče po njegovem še ni opozoril slovenskega ženskega občestva na dejstvo, da so prav one povzročile narodu večjo sramoto in škodo kot moški in opozoril na t.i. vlačuganje z italijanskimi vojaki pred septembrom 1943 ter omenil v tej zvezi 2000 nezakonskih otrok ter okrog 3000 "registriranih slovenskih žen in deklet, ki so se vlačile z Lahi" (! - op. pisca). Kot prvi ukrep je predlagal izdajo dveh letakov z ustreznimi opozorili in pozivi,

⁹ Vloga in usoda ženske v slovenski rdeči revoluciji. V: Slovenski dom, št. 4, 29. 1. 1944, str. 6. Podrobno o tem v svoji diplomski nalogi piše Dunja Dobaja: Podoba ženske skozi meščansko časopisje med drugo svetovno vojno. Filozofska fakulteta, Ljubljana 1999; ista: Podoba ženske v slovenskem katoliškem časopisju med drugo svetovno vojno. V: Kronika, 52, 2004, št. 1, str. 91-106.

¹⁰ Zdrava družina-zdrav in krepak ves narod. V: Jutro, 3. 10. 1944, št. 224, str. 2.

predvsem pa, da je treba poklicati ženske na razgovore in doseči, da se jasno izrečejo ter hočeš nočeš prispevajo k protikomunističnemu boju. To se je nanašalo tudi na t.i. feministke, predvsem iz liberalnega političnega tabora.¹¹

Očitno je bilo torej, da so si protagonisti protirevolucionarnega tabora želeli glede žensk najprej to, da bi le-te prenehale sodelovati ali celo podpirati partizansko, to je po njihovem komunistično gibanje, in seveda tudi to, da bi bolj podpirale njihov tabor in v njegovem delovanju tudi bolj aktivno sodelovale. Toda kako, v kakšnih oblikah in vlogah? Na to vprašanje je med drugim poskušal odgovoriti Mirko Šušteršič v svojem članku "Beseda našemu ženstvu", ki ga je objavil v domobranski reviji, ponatisnili pa so ga tudi drugi listi. V njem pisec najprej ugotavlja, da je glede na komunistično revolucijo nujno, da slovenska žena zavzame svoje stališče ter da se tudi ona udejstvuje proti komunizmu. Na vprašanje kako, odgovarja, da od nje ne morejo, ne smejo in tudi ni treba zahtevati vojaških nastopov. Njeno področje protikomunističnega delovanja je v prvi vrsti tam, kjer komunizem najbolj prizadeva in napada njene interese, koristi in pravice, to je pač v okviru družine, pri materinskih pravicah, skratka pri koreninah naroda. Slovenska žena bo zato morala prav na tem polju zaježiti poplavo komunistične miselnosti in prakse, pri čemer bo ob pretkanem nastopanju komunizma ta boj zahteval od nje mnogo junaštva. Kmečke ženske so se po njegovem že odločile in jasno odgovorile na ta izziv, ob tem da je predstavljal njihov delež predvsem težko delo na zapuščenih poljih, mnogokrat tudi "kruh begunstva", mnoge so pa bile tudi umorjene. "Umrle so brez mnogih besedi, molče in junaško". In zakaj so ob vsem tem umolknele t.i. kulturne delavke in izobraženke, ki so vedno vedele toliko povedati o ženskem vprašanju in o pravicah moderne žene, se na koncu sprašuje pisec.¹²

Vsekakor gre v prej navedenih besedah za zelo načelen poziv, pri katerem pa je hkrati zelo težko ugotavljati konkretne odmeve oziroma učinke. Ne glede na to pa lahko pri udejstvovanju žensk v okviru protirevolucionarnega tabora le zaznamo nekaj zelo konkretnih in aktivnih vlog, o katerih velja tukaj podati vsaj kratek pregled.

V t.i. Štajerski bataljon, prvo protipartizansko enoto pretežno četniškega značaja, sta se vključili dve ženski, bolničarka Ivanka Primožič ter še Rozalija Uhan. Slednja je pisala dnevnik, iz katerega je bilo mogoče razbrati kaj žalostno moralno stanje pri četniških častnikih.¹³ Primožičeva pa je kasneje še vztrajala pri vaških stražah in bila pozneje tudi pri domobrancih. Februarja 1944, ko je bila v ambulanti 3. bojne skupine, jo je poveljnik predlagal za napredovanje v čin podnadrednika. Podobno pot je prešla npr. tudi bolničarka Rezka Blatnik.¹⁴ Za Primožičevo velja omeniti tudi dejstvo, da se je izkazala ob koncu vojne, ko je s svojo iznajdljivostjo preprečila zajetje novomeških domobrantskih ranjencev. Ko se je omenjeni Štajerski bataljon "legaliziral", je iz njega in vaških straž pod Gorjanci nastala t.i. Legija smrti. Tudi v njenih vrstah je bilo nekaj žensk, med katerimi je bila gotovo najpomembnejša zdravnica dr. Bernarda Rihar. V Črnomlju je bila

¹¹ ARS, fond 1912, Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, informacijski oddelek (dalje AS 1912), fasc. 115/II, Novi predlogi za antikomunistično propagando.

¹² Mirko Šušteršič, Beseda našemu ženstvu. V : Slovensko domobranstvo, 1945, št. 14.

¹³ ARS, fond 1877, Slovensko domobranstvo (dalje AS 1877), fasc. 81/II, Dnevnik Roze Uhan.

¹⁴ AS 1877, fasc. 21/IV, predlogi za napredovanja 3. bojne skupine 29. 2. 1944.

npr. v službi legionarjev Rezika Matkovič, ki je opravljala službo pregledovalke sumljivih ženskih oseb na bloku.¹⁵ V Novem mestu so se tedaj med drugim širile govorice, da se bo ustanovila ženska organizacija t.i. "Legistinje", ki bi dobile svoje uniforme in posebne znake na rokavih in ki bi nadomestile legiste po blokkih, skladiščih in pisarnah. To se ni uresničilo, v virih se omenjajo le tipkarice, za katere pa nimamo podatkov o tem, da bi bile v uniformah.¹⁶ Za novomeško območje gre omeniti tudi dekliško skupino Katoliške akcije pod vodstvom kaplana Karla Wolbanga, ki se je ukvarjala z obveščevalno službo, ter še ženski samostan v Šmihelu, ki je tudi na različne načine pomagal legistom.¹⁷ Obstoj in delovanje kurirk in obveščevalk, ki so bile v večini primerov sorodnice, sovaščanke ali siceršnje znanke vaških stražarjev, je seveda samoumevno in podoben vzorec velja tudi za kasnejše obdobje domobranstva.

Videti je, da so ob priliki t.i. božičnih racij decembra 1942 v Ljubljani v okviru ljubljanske MVAC formirali tudi manjšo ad hoc žensko skupino, ki je pregledovala aretiranke v zaporih.¹⁸ In tudi ob porazu enot vaških straž, tedaj preurejenih v t.i. Slovensko narodno vojsko, ki ga je predstavljal in hkrati tudi simboliziral padeč Turjaka, najdemo ženske, ki so tedaj odigrale svojo vlogo. Z gradu so npr. poslali v Ljubljano kurirko, s pozivom, da naj na teren odide podpolk. Ernest Peterlin in prevzame vojaško poveljstvo. Peterlina ni našla, govorila je le z dr. Albinom Šmajdom, ki pa v tem smislu ni mogel nič storiti. In končno, 16. septembra so partizani v oblegani grad poslali skupino žensk, ki so jih pobrali v okolici, da bi pregovorile branilce k predaji. Po navedbah v literaturi, ki slonijo na pričevanjih, naj bi omenjena skupina storila prav nasprotno, spodbujala jih je namreč, da naj z bojem ne odnehajo.¹⁹

Najštevilčnejša, najpomembnejša in po svoje tudi edina izrecno organizirana protirevolucionarna organizacija žensk med vojno je bila t.i. Dekliška legija. Njeno predhodnico predstavlja skupina deklet, ki se je pred kapitulacijo Italije pod vodstvom Avgusta Horvata sestajala v prostorih Delavske zbornice. Jeseni 1943 se je skupina vključila v že od 1941 delujočo Slovensko legijo in dobila prej omenjeno ime. Kot je videti, je delovala le na območju mesta Ljubljane in je bila organizacijsko razdeljena na sedem okrožij, na čelu katerih so stale okrožne voditeljice. Zvezo z mestno "moško" legijo je predstavljal Milan Finec, ki je tudi sicer deloval kot neke vrste mentor Dekliške legije. Voditeljica legije je bila sprva Marija Pregelj, od jeseni 1944 pa Bara Remec, akademska slikarka in hči ravnatelja Bogomila Remca.²⁰ Vseh članic legije naj bi bilo okrog 200, od katerih je v virih najti okrog 110 znanih imen. Med aktivnostmi pripadnic legije gre najprej omeniti obveščevalno dejavnost; zbrane podatke o Osvobodilni fronti, o drugih protirevolucionarnih skupinah ter tudi o delovanju okupatorjev so predajale okrožni voditeljici, le-ta pa naprej voditelju moške okrožne legije. Med propagandnimi dejavnostmi legije gre predvsem izpostaviti izdajanje glasila "Tebi dekcle", širjenje propagandne literature, med drugim tudi "Črnih bukev", pobiranje

¹⁵ AS 1912, fasc. 111a/IV, Vesti, 2. 12. 1943.

¹⁶ AS 1931, Poverjeništvu Ozne Novo mesto, Zaslišanje Antona Brulca, brez datuma, št. 815.

¹⁷ Franček Saje: Belogardizem. Ljubljana 1952, str. 122-123; ARS, fond Prostovoljna protikomunistična milica (dalje AS 1895), fasc. 120/II, Blagajniška in druga potrdila.

¹⁸ AS 1895, fasc. 120/II, Navodila in načrt dela.

¹⁹ Stane Kos: Stalinistična revolucija na Slovenskem 1941-1945, I. Rim 1984, str. 334-341.

²⁰ AS 1931, ZA-503-9, Dekliška legija, str. 1-5.

podpisov za božično protikomunistično spomenico na prelomu 1943/1944, sodelovanje pri raznih političnih manifestacijah v Ljubljani ter končno tudi nabiranje knjig za primorsko domobranstvo oziroma za Slovence na Primorskem. Za primer vojaškega nastopa t.i. Jugoslovanske vojske v domovini ob koncu vojne so tudi med članicami Dekliške legije organizirali usposabljanje za bolničarke. Dveh sanitetnih tečajev, ki jih je vodil dr. Janez Janež, se je udeležilo več kot 60 članic deklet, pri čemer jih je končni izpit opravilo manj kot 30. Za jugoslovansko vojsko, to je konkretno za slovenske četnike, so zbirale sanitetni material in zdravila ter šivale perilo. Nekatere med njimi so ob koncu vojne skrbele tudi za domobranske ranjence.

Nekaj pripadnic legije so leta 1944 poslali tudi na Primorsko oziroma v Trst, da bi pomagale v pisarni propagandne službe ob hkratni nalogi, da bi tudi na Primorskem skušale organizirati Dekliško legijo. To se je kmalu izkazalo za iluzorno, pač pa so bila omenjena dekleta dejavna na drugih področjih. Zdenka Škof je npr. postala napovedovalka v slovenski oddaji radia Trst, Marija Grum pa medicinska sestra v bolnici Slovenskega narodnega varnostnega zbora v Postojni.²¹ Ob Primorski naj na tem mestu na kratko omenimo še dogajanje na Gorenjskem, kjer ni zaznati druge ženske "protirevolucionarne" dejavnosti kot to, da so posamezne ženske po postojankah kuhale za domobrance.²²

Pravzaprav pa se je v najbolj vidni obliki vloga žensk v t.i. protipartizanskem taboru kazala v delovanju ljubljanske blokovne kontrole. Za pregledovanje sumljivih ženskih oseb, ki so prehajale čez bloke, bodisi da so bile sumljive iz političnih ali drugih razlogov, je decembra 1943 domobranski organizacijski štab poleg moške ustanovil tudi žensko blokovno kontrolo.²³ Zaradi narave njenega dela in predvsem zaradi pričakovanih pridobljenih podatkov je v organizacijskem smislu spadala pod obveščevalni odsek organizacijskega štaba. Zato se je z njenim vzpostavljanjem in končno kontrolo ubadal predvsem šef odseka stotnik Albert Ilovar, le v začetku se je s tem ukvarjal tudi načelnik štaba podpolkovnik Ernest Peterlin. Glede potrebnega ženskega kadra je štab zaprosil za pomoč informativni urad na pokrajinski upravi kot tudi Milana Finca. Slednji je tako posredoval, da je tudi Dekliška legija poslala določeno število deklet v službo k blokovni kontroli, pri čemer njihovo število iz virov ni natančno razvidno, vsekakor jih je bilo najmanj 20. Pri tem so prišle v poštev predvsem tiste brez siceršnje zaposlitve in tudi študentke. Voditeljica ženske blokovne kontrole je postala Štefka Berlot, ki je imela svojo pisarno na domobranskem štabu. Poleg tega so za podobne naloge za kontrolo žensk na glavnem in dolenskem kolodvoru ter na vlakih proti Postojni in Kočevju ustanovili še žensko sekcijo domobranske železniške policije, ki jo je vodila Slavka Remškar. Vse sodelavke blokovne in železniške kontrole so bile v formacijskem smislu vključene v 20. domobransko četo, ki je imela vlogo ljubljanske štabne čete.²⁴

Sicer pa je bilo pri domobranstvu dejavnih oziroma zaposlenih še nekaj žensk. Poleg nekaj bolničark oziroma medicinskih sester, ki smo jih že omenili ter

²¹ Prav tam, str. 28-30.

²² Monika Kokalj Kočevjar, pisna izjava 11. 6. 2004.

²³ AS 1877, fasc. 48/I, Četna naredba št. 3 in št. 5 komandirja 15. čete.

²⁴ AS 1931, ZA-503-9, Dekliška legija, str. 25-28; AS 1877, Slovensko domobranstvo, fasc. 31, št. 18266.

maloštevilnih pomožnih delavk predvsem na podeželskih postojankah, gre omeniti še precej zaposlenih v adjutantskem odseku organizacijskega štaba. Očitno je šlo za administrativne delavke, v začetku februarja 1945 jih je bilo 24.²⁵ V celoti lahko tako ocenimo, da je v okviru Slovenskega domobranstva neposredno ali posredno delovalo okrog 70 žensk. Ob tem lahko o povezavi med domobranstvom in ženskami omenimo še nekaj zanimivih vidikov. Najprej, domobrancem je bilo prepovedano družiti se z moralno ali politično sumljivimi ženskami, pri čemer se je mislilo tudi na že omenjena dekleta, ki so se v preteklosti družila z Italijani. Ko pa se je hotel kakšen domobranec oženiti, je moral za to imeti dovoljenje svojih nadrejenih, v končni fazi je poroke odobral podpolkovnik Peterlin, pri čemer je šlo v bistvu za ugotavljanje moralne neoporečnosti domobrantskih nevest. In končno, spomladi 1945, ko so nemške oblasti tudi ženske hotele uporabiti za t.i. delovno službo, je domobrantski štab izposloval, da je bilo to soprogam domobrancev prihranjeno in so namesto tega morale sodelovati pri delu t.i. Socialne pomoči.²⁶

Omenili smo že tudi sodelovanje raznih deklet in gospa pri propagandnih manifestacijah, zborovanjih in radijskih nastopih - znan in popularen je bil v tej zvezi tercet sester Fink - dodali bi pa še delovanje v uredništvih, objavljanje pesmi in proze ter dokumentarnih prispevkov v protirevolucionarno oziroma protikomunistično usmerjenih publikacijah. Enako ni mogoče iti mimo omembe uslužbenk v ustanovah, kot so bile Kmečke pisarne v Ljubljani in Novem mestu, t.i. okrožnih narodnostnih referatih in predvsem v uradih Rupnikove pokrajinske uprave, čeprav je zelo verjetno, da je bil velik del slednjih v teh uradih zaposlen že od prej.²⁷ Za nameček omenimo še delovanje žene generala Rupnika Olge Rupnik, ki je pač, kot je v takih položajih običajno, igrala vlogo "gospe prezidentove" ter obiskovala domobrantske ranjence, begunske otroke, šole ipd. Mogoče je v tej povezavi in kot ilustracija k vlogi žensk v protirevolucionarnem taboru poveden tudi podatek, razviden iz sedežnega reda povablencev na proslavo obletnice pokrajinske uprave 24. septembra 1944 v ljubljanski dvorani Union. V prvi vrsti je tako sedela samo gospa Rupnikova, seveda ob svojem možu, v drugi vrsti ni bilo nobene ženske, v četrti in peti pa po ena sama.²⁸

Nekaj žensk je delovalo tudi v okviru Jugoslovanske vojske v domovini, to je pri četniški organizaciji ter pri njeni obveščevalni službi, imenovani DOS. Ob gestapovskem vdoru in aretacijah na Vidov dan 1944 so Nemci med drugim zaprli tudi nekaj sodelavk DOS-a, med katerimi je bila najbolj znana Milojka Končar, ki je nato tudi umrla v Ravensbrücku.²⁹ Poleg tega se je pri pomoči četnikom izkazala tudi sestra Valerija Bojc iz zasebnega sanatorija Leonišče, ki je bila po vojni zaradi tega obsojena na 13 let zapora s prisilnim delom.³⁰

Uvodna trditev, da je tudi v okviru slovenskega protirevolucionarnega tabora med drugo svetovno vojno ženski element nekako stal ob strani, oziroma ni igral

²⁵ AS 1877, fasc. 21/II, Številčno stanje organizacijskega štaba 1. 2. 1945.

²⁶ AS 1877, fasc. 293/IV, Naredba poveljnika organizacijskega štaba št. 14, 23. 3. 1944; fasc. 38/I, Odločba, 20. 2. 1945; fasc. 16/III, Naredba poveljnika organizacijskega štaba št. 14, 15. 3. 1945.

²⁷ AS 1912, fasc. 303/II, Seznam osebja pokrajinske uprave.

²⁸ AS 1912, fasc. 115/I, Sedežni red na proslavi obletnice slovenske uprave v Unionu 24. 9. 1944.

²⁹ Umorjena mladost. V: Klic Triglava, junij 1965, št. 313, str. 10; Ljuba Dornik Šubelj: Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo. Ljubljana 1999, str. 149.

³⁰ Arhiv okrožnega sodišča v Ljubljani, K 197/49, Finec Milan in sokrivci, Kazenska stvar zoper Bojc Valerijo B 10/49; Janez Grum, pisna izjava 12. 9. 2002.

posebej vidne vloge, se je po tem kratkem pregledu ženskih zadevnih vlog v glavnem potrdil. Vodstvo omenjenega tabora si je sicer na tak ali drugačen način prizadevalo pritegniti k delu za svojo stvar čim več žensk, vendar je videti, da ne v smislu nekega samostojnega in organiziranega avtonomnega ženskega gibanja, temveč bolj kot dopolnilo in pomoč osrednjemu (moškemu) že delujočemu mehanizmu. Kljub vsemu so tudi ženske dale svoj doprinos k protirevolucionarnemu delovanju ter tudi boju, čeprav je npr. omemba, da so v nekaterih primerih tudi "slovenske žene in dekleta krepko pomagale na postojanki domobranecem pri obrambi", gotovo velika izjema in ne pravilo.³¹ Bolj ustrezen in tipičen, čeprav verjetno olepšan, bi bil npr. opis vloge gospe Eme Škulj, ki da je bila "odločna in delovna protikomunistka in je med vojno in komunistično revolucijo požrtvovalno pomagala borcem, njihovim družinam ter žrtvam naših trojnih sovražnikov - fašizma, nacizma in komunizma."³² Bolj pogosto se tako pojavlja podoba trpeče matere, žene ali sestre, ki sicer svojim moškim pomagajo, a morajo tudi same preстати mnogo hudega. Primeri posebej zavrženih umorov deklet in žena so dolgo ostajali v spominu preživelih. Med take primere vsekakor spadata umora noseče učiteljice Ivanke Novak - Škrabec ter šolske upraviteljice Marice Nartnik.³³ Sicer pa je po podatkih, s katerimi trenutno razpolagajo sodelavke Inštituta za novejšo zgodovino, ki izvajajo projekt evidentiranja žrtev med drugo svetovno vojno na Slovenskem, od, recimo temu, partizanske roke izgubilo življenje najmanj 1400 žensk, od tega približno 450 še v povojnem času. Precejšen del slednjih je preminil v znanih dogodkih v taborišču Teharje.³⁴

Boris Mlakar

WOMAN AS AN OBJECT AND A SUBJECT IN THE COUNTER-REVOLUTIONARY CAMP IN SLOVENIA DURING THE SECOND WORLD WAR

S u m m a r y

In the past, at least in the political and military fields, women used to be by and large only a cog in the machinery of a male ordered society. Individual exceptions, however "shiny" they may have been, only serve to confirm this rule. The Second World War, being a total war, upset this balance to a certain degree, although not to the same extent in all segments of life. Historians have concluded that, whilst in some resistance movements the role of women as autonomous subjects increased significantly, in the collaborationist movements and formations, which are of our paramount interest here, this remained predominantly male domain and, furthermore, that the language of collaborationists was in its origin masculine and aggressive, so to speak. In spite of this, the introductory part of this paper shows, on the French example, that women, apart from the passive roles attributed to them, also had some active roles as subjects.

In Slovenia, activities in the so-called counter-revolutionary camp were exclusively within the male domain, even to a greater degree than in the above mentioned France. Nevertheless, one can notice, especially within the collaborationist circle of General Leon Rupnik, that in their propaganda efforts great emphasis was given to the so-called healthy family and, within it, an idealised image of woman-mother who protects her home and raises a new healthy generation. Any modern ideas or specific plans for a future franchise for women were not detected within the underground counter-revolutionary camp.

Among the so-called active roles of women within this context, one could mention several female nurses and even physicians among the village guards prior to the capitulation of Italy, who only increased within the Slovene Home Guard movement after that date. Women and girls, most of whom were the guards' relatives, fellow villagers or co-workers, also cooperated with them as informers,

³¹ Mirko Šušteršič: Beseda našemu ženstvu. V : Slovensko domobranstvo, 1945, št. 14.

³² Rudolf Smersu: Emi Škulj v spomin. V : Vestnik, 1975, št. 7-8, str. 148.

³³ Francka Galovič: Krvavi cvet iz Rožnega dola. Ljubljana 1944.

³⁴ Tine Velikonja: Šle so s svojimi skozi Teharje. V : Zaveza, 1994, št. 12, str. 17-29.

couriers and general support in the field. With regards to the organisational and structural sphere, two areas of female involvement are noteworthy. The first were the block checks at the exits of Ljubljana, in the formal collaborationist sphere. The second, which was much more numerous as it counted around 200 members, was an underground women's legion, some kind of the female section of the Slovene Legion. The members of this legion were involved in intelligence, propaganda and medical service.